

ІДЕОЛОГІЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Козловець М.А. (м. Київ)

Анотація

У статті розглядається ідеологія як важливий чинник формування національної ідентичності, політичної нації; обґрунтовується теза, що процес модернізації з властивим йому підвищенням ролі науки і новітніх технологій у суспільному житті на тлі послаблення світоглядного і нормативного компонентів ідеології з необхідністю зумовлює зростання значення її легітимного й ідентичнісного аспектів; аналізуються деякі “контури” українських реалій і можливостей, пов’язаних із пошуком прийнятної для суспільства й держави ідеології.

Ideology as an important factor of national identity and political nation formation is considered in the article. It grounds the thesis, that modernization process, characterized by the leading role of science and modern technologies in social life, against the background of weakening of its life philosophy and prescriptive ideological components, necessarily leads to the growth of its legitimacy and identity aspects; some "contours" of Ukrainian realities and possibilities connected with ideology suitable for society and state are analyzed.

Ключові слова

ІДЕОЛОГІЯ, ІДЕОЛОГІЧНА СФЕРА, ІДЕНТИЧНІСТЬ, ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, ТРАНЗИТИВНЕ СУСПІЛЬСТВО, МОДЕРНІЗАЦІЯ, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ.

Вступ

Однією з невирішених проблем, які перейшли до нас із минулих століть, є проблема національної ідентичності. Якщо більшість європейських націй пройшла шлях утвердження своєї національної ідентичності в XVIII-XIX століттях, то українцям незрівняно складніше повторювати цей шлях наприкінці XX – початку XXI століть, у період інтеграційного в безмежному просторі глобальних викликів та імперативів. Здійснення та закріплення в громадян принципу національної самоідентифікації є основною передумовою формування новітньої української нації як політичного, державного, правового, міжнародного суб’єкта, а головне – повноцінної реалізації її потенціалу. Без внутрішнього прийняття такої ідентичності українське суспільство й надалі залишатиметься поділеним, позбавленим стійкого відчуття спільності, яке, у свою чергу, є винятково важливим для такого типу уявної спільноти, як нація [1, 24]. Феномен національної ідентичності є складним, має багато рівнів та компонентів. Серед чинників національної самоідентифікації вагоме місце посідає ідеологічний. Ще з досвіду прадавніх культур

людству відомі ідентифікаційні практики, константними регулятивами яких були ідеологічні структури міфу, ритуалу та символу. Ідеологічна ідентичність нації, особливо для транзитивних суспільств, які характеризуються неусталеністю багатьох соціально-політичних, економічних, етнічних, релігійних та інших процесів, є надзвичайно важливою. Тому звернення до проблематики ідеології в контексті формування національної ідентичності є актуальним як на рівні теоретичного осмислення, так і на рівні практичного втілення й засвоєння найбільш адекватних сьогоденню її положень.

Наукова література, присвячена проблемам ідеології, вражає своїм обсягом і широтою тем, що зачіпаються. Вітчизняні науковці, зокрема В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко, В. Кремень, В. Лісовий, В. Заблоцький, О. Лановенко, О. Заздравнова, І. Попова, П. Ситник, В. Таран, М. Слюсаревський, М. Томенко та ін., дослідили сутнісні ознаки ідеології, розкрили її функції та вплив на суспільну "повсякденну" свідомість, проаналізували можливі й перспективні трансформації ідеології. У контексті даної теми на особливу увагу заслуговують праці А. Астаф'єва, В. Воронкової, Т. Воропай, М. Головатого, Л. Нагорної, Ю. Римаренка, М. Степика та О. Білого, в яких йдеться про національну державу й національну ідентичність у сучасному глобалізованому світі. Певний інтерес мають роботи Г. Касьянова, Н. Земзюліна, О. Гриніва, П. Кононенка, М. Рябчука, С. Шамари про співвідношення нації, націоналізму й національної ідентичності. Етноконфесійні чинники формування української політичної нації, їх роль у процесі самоідентифікації, проблеми збереження ідентичності національних меншин дослідили С. Здіорук, В. Крисаченко, О. Ляшенко, С. Мітрякова, М. Розумний, Т. Євсєєва та ін. Проте вплив ідеології на формування національної ідентичності в українській суспільствознавчій думці досліджено недостатньо. Національна ідентичність є процесом становлення, формування, рефлексії та підтримки політико-культурної визначеності певної нації, індивідів. Вона містить у собі емоційні й раціональні, поведінкові нормативи, прийняті в певному соціумі. Індивіди будь-якого суспільства причетні до тієї чи іншої етнічної спільноти, "внутрішня правда" якої визначає їхнє ставлення до світу, ідентифікує їх у мовному, культурному, релігійному та інших аспектах, позначається на всьому їхньому житті. Ґрунтуючись на територіальному принципі, культурі титульного етносу, мові, релігії та громадянських правах, національна ідентичність закріплюється груповими експектаціями, нормами і цінностями [2, 10-50; 3, 8-58; 4, 36-37, 118-119]. З-поміж усіх інших колективних ідентичностей національна ідентичність є найбільш інтеграційною (такою, що чітко "вписує" індивідів у ту чи іншу етнічну спільноту, оскільки здатна акумулювати родові, релігійні, мовні особливості тощо, а, відтак, ідентичністю найвищого рівня порівняно з іншими варіантами ідентичностей – соціальною, етнічною,

етнокультурною, культурною тощо. На неї повинні накладатися інші компоненти, що виокремлюють індивідуальну автентичність [5, 217-221].

У спадок від СРСР Україна дістала вкрай строкате поліетнічне суспільство, "елементи" якого перебувають у різних ціннісно-смыслових обрядах, часових паралелях, користуються різними засобами комунікації й семантичними категоріями, живуть різним минулим, перебувають в орбіті влади різних міфологем. Як наслідок цього, сьогодні в Україні сформована плюралістичність і багаторівневість ідентичностей, за якої національна ідентичність не є провідною для її громадян, про що свідчать і соціологічні дослідження. Так, за даними Всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України (опитано було 1800 респондентів віком від 18 років), на запитання "Ким ви себе перш за все вважаєте?", 32 % респондентів відповіли "мешканцем села, району чи міста, в якому живу"; 5 % – "мешканцем регіону, де проживаю"; 41 % – "громадянином України"; 2,5 % – "представником свого етносу, нації"; 13 % – "громадянином колишнього СРСР"; 0,5 % – "громадянином Європи"; 4 % – "громадянином світу"; 2 % – "інше" [6,1]. Отже, українцями усвідомлюють себе менше половини дорослого населення, а решта – виявляють подвійну орієнтацію і її симпатії можуть змінюватися залежно від зміни насамперед економічної й політичної ситуації, успіхів чи невдачі державної політики та монолітної національної ідеології. Кожна з ідентичностей впливає на політичні уподобання українського громадянина й, відповідно, формує його поведінку. Сьогодні окремі політики й політичні сили маніпулюють ідентичністю, нав'язують технологічні, штучно розроблені моделі етнокультурного самоусвідомлення для певної частини нації, примушуючи сприймати інших у негативному, навіть ксенофобному визначенні. Існують спроби неконструктивного вирішення цієї проблеми шляхом федералізму, мовного сепаратизму, розведення нації по різні сторони мультикультурного українського суспільства. Але в такий спосіб замість єдиного, соборного й цілісного суспільства може з'явитися лише суспільство контр-ідентичностей із притаманною йому політичною та ціннісною "ксенофобією" й абсолютно непрогнозованими перспективами. Окрім того, українське суспільство характеризується конфесійною гомогенністю, яку значна частина громадян сприймає як виклик національній ідентичності, доказ неспроможності українства досягти спільних засад єдності [7, 128-129].

Ось чому для України як незалежної держави, що будується за національним принципом, надзвичайно актуальною стала проблема формування нової національно-політичної ідентичності. Йдеться, по суті, про реідентифікацію цілих категорій і верств населення, які з різних причин і за різних обставин змушені були асимілюватися, про повернення українському народу – громадянам України всіх

національностей – повноцінного "відчуття єдиної родини" на рівні самоусвідомлення.

Не викликає сумніву, що однією з причин кризи національної ідентичності є відсутність чіткої інтегративної ідеології, яка б визначала основоположні принципи, довгострокові цілі та перспективи суспільних перетворень, навколо якої могли б гуртуватися соціальні верстви й групи попри їх приватні інтереси. Як зазначав К. Ясперс, нація, яка не бачить свого майбутнього, втрачає сенс і в сучасному. Подібну ж думку висловлює й український дослідник Я. Ісаєвич: "...якщо нема перспективи для розвитку національного організму, зникають спонуки до нього належати і, тим більше, для нього працювати" [8, 47]. У нації, як уявній спільноті, жоден її член не може знати всіх інших, тому радше можна говорити про ідеологічну ідентичність як спільність уявлень членів про те, якою має бути національна спільнота. Як відносно систематизована сукупність уявлень, поглядів, сутнісною ознакою яких є функціональний зв'язок з інтересами і спрямуваннями соціальних груп, ідеологія є невід'ємним функціональним компонентом нації, однією з важливих конструкцій. Постаючи теоретичною формою обґрунтування та легітимізації національних інтересів і цінностей, ідеологія з точки зору функціональної ролі в соціумі – суспільний інтегратор і координатор у контексті відцентровано спрямованої свідомості окремих соціальних груп. Подібно тому, як держава виступає інтегратором і координатором суспільного буття у вирі різноманітних інтересів і потреб окремих людей та соціальних груп, так й ідеологія є координатором та інтегратором у виразах свідомісного та світоглядного полів, що взаємодіють і взаємозалежать від потреб, інтересів та цінностей людського життя. Ідеологія в такому сенсі "стає *condito sine qua non* (від лат. – *неодмінна умова*) виживання, регенерації, відтворення й забезпечення оптимального функціонування державного (національного) організму, надійною точкою світоглядного, аксіологічного, геополітичного опертя" [9, 198].

Принцип ідеологічного плюралізму в умовах відсутності інтегральної (консенсусної) ідеології й занепаду інституціалізованих форм високоорганізованих систем соціального регулювання вносить суперечність у суспільну свідомість, посилює кризу національної ідентичності. Ідеологічний хаос формує хаотичну свідомість, поглинає й розчиняє в собі значеннєві, нормативні й ціннісні структури. Розпадаються практичні й духовні "обручі", що пов'язують людей протягом століть у національні спільноти, втрачають свою нормативно-регулятивну силу правові імперативи, зростає число людей, що випадають з поля їхньої дії. В ідеології, як певній сукупності знакових систем, ідей, образів, знаків, що формується і розвивається за власними законами, у загальному виді можна виділити чотири основних аспектів функціонування – світоглядний, нормативний, легітимний та ідентичності. Узята у світоглядному аспекті, ідеологія функціонує як

певний світогляд, сукупність загальних поглядів на світ, людину, місце людини у світі, відношення людини до світу й т. ін. Нормативний аспект ідеології відображає певні норми, "програми" діяльності й поведінки, причому не лише уже реалізовані програми, а й майбутні зразки діяльності та поведінки. У легітимному аспекті ідеологія здатна підсилювати або послаблювати існуючі в суспільстві відносини панування й підпорядкування, тим самим об'єктивно, часто всупереч бажанням її носіїв і творців, виражає групові інтереси. У цьому контексті ідеологія – одна із функцій, змістовних характеристик взаємодії духовних утворень із соціально-економічними, соціально-політичними та соціокультурними умовами, що їх породили. Духовні утворення ідеологічні не самі по собі. Їх ідеологічність визначається характером їхнього виробництва й споживання в певних соціальних контекстах, їхньою роллю у встановленні відносин домінування, панування одних індивідів чи груп людей над іншими. В аспекті ідентичності ідеологічні знакові системи цілком або частково допомагають конструюванню індивідуальної та групової ідентичності, належності індивіда до певної групи (класу, етносу, нації) і, відповідно, формуванню в нього певних рис і якостей, свідомості. Важливу роль в ідентифікації особистості відіграє "самооцінка" індивідом свого місця в суспільстві. Особистість є, з цього погляду, доступним конструюванню певним проектом, що може не тільки реалізовуватися в процесі творення біографії, а й змінюватися під впливом різних факторів, зокрема, у результаті засвоєння нових цінностей, релігійного "просвітління", етичного, етнічного або національного відродження тощо [10, 3-4]. В літературі, присвяченій проблемам модернізації, зустрічається теза, що глобалізаційні процеси ведуть до усунення ідеології з суспільного життя – теза "кінця ідеології". Дійсно, одна з основних рис модернізації – становлення світоглядного плюралізму, вираженого висловом: "коли вірять відразу в декількох богів, фактично не вірять в жодного". Проте в процесі іманентного розгляду виявляється, що фактично йдеться не про знищення ідеології, а про її реструктуризацію.

Глобалізація з притаманним їй підвищенням ролі науки й новітніх технологій у суспільному житті призводить до послаблення лише світоглядного та нормативного компонентів ідеології, значення легітимного та ідентичнісного, навпаки, навіть посилюється. Сучасні електронні засоби масової комунікації істотно впливають на суспільні традиції – форми функціонування й збереження базових цінностей, здатні надати тим або іншим локальним обрядам і традиціям загальнонаціональний характер. Саме з цією обставиною пов'язана нова ступінь у розвитку національної культури в епоху рефлексивної модернізації. Національні традиції та обряди значною мірою деритуалізуються, уніфікуються й деперсоналізуються, поступово стають усе більш загальними й одночасно однаковими, зменшується ступінь

їхньої розмаїтості [11, 162-167; 12, 7-75, 233-256]. Щодо послаблення нормативної функції ідеології в епоху модернізації, то це пов'язано зі зростанням соціальної стратифікації суспільства, з виходом на арену соціально-політичної діяльності нових груп і соціальних верств із притаманними їм нормами діяльності та поведінки. У результаті – виникнення соціальних конфліктів, із яких найбільш руйнівними для суспільства можуть виявитися конфлікти етнополітичні. Тому актуальною соціальною функцією ідеології є не тільки узгодження безлічі стихійно виникаючих норм і цінностей, а й теоретичне обґрунтування цього синтезу. Для пояснення різкого росту націоналізму в сучасному світі й особливо в посткомуністичних країнах Східної Європи, недостатньо брати до уваги бажання індивіда втекти від динамізму сучасного життя, його реакцію на науково-технологічний прогрес. Це явище зумовлене не тільки й не стільки діяльністю політичних еліт, скільки прагненням до знаходження нової соціальної ідентичності замість утраченої піонерської, комсомольської, комуністичної, радянської тощо. Йдеться, таким чином, не про містичне “повернення до коренів”, не просто про життя в національному або релігійному міфах, не про просту гальванізацію історичної пам'яті. Розглянуті процеси пов'язані насамперед зі свідомим конструюванням нової соціальної ідентичності, пошуками нових базових цінностей, творенням нових традицій і обрядів, що часто лише нагадують, але не копіюють старі. Досвід історії свідчить, що в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем, національної ідентичності лежить насамперед ідеологічна криза, так само, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, утвердження нової системи цінностей, тобто з формування нової ідеології. Саме через ідеологію відбувається зростання кредиту довіри громадян до держави.

Криза духовності, крах суспільних ідеалів, невизначеність світоглядних, ідеологічних засад розвитку українського суспільства та держави за відсутності теоретичних напрацювань, як уже зазначалося, вкрай негативно впливають на процеси національної ідентифікації. Кожне суспільство ставить перед собою певні соціальні завдання й соціальні цілі. Вирішення цих завдань і досягнення поставлених соціальних цілей залежить від того, які ідеї (наукові, буденні, догматичні, міфотворчі, релігійні тощо) закладаються в основу конструювання й побудови економічних, соціальних і політичних структур і механізмів управління і які соціально значущі дії здійснюються в процесі соціальної практики. Оскільки будувати державу й одночасно реформувати її неможливо без довіри населення до державних інститутів, довіри, що має базуватись на спільній державній ідеології.

Зневажливе ставлення до ідеології (як це маємо сьогодні в українському суспільстві, що відбилося навіть у новій Конституції України, ст. 15) неконструктивне. Цілком деідеологізовані суспільства історії невідомі. Настанова на деідеологізацію та плюралізм, проголошена на

початку 90-х рр. ХХ ст., незабаром обернулася витвором найгіршого варіанту ідеології – ідеологією некритичного наслідування, запозичення чужого досвіду, легітимізацією соціально неусталених і незрілих ідеологічних парадигм, які не тільки не наближають наше суспільство до його соціальної та політичної консолідації, а й посилюють суспільний розлад на найбільш глибинному рівні. Відсутність офіційної державницької ідеології (як ідеології держави) спонукає не до консолідації суспільства, а до його розшарування за національними, мовними, релігійними та культурними ознаками, неухильно веде до взаємної опозиційності, протидії чи навіть протистояння виокремлених національно-культурних сегментів поки що цілісної держави [9, 196]. Нагальною потребою для нашого суспільства є вироблення і впровадження державницької ідеології, прийнятих і зрозумілих ідеологічних орієнтирів, які могли б показати пересічній людині, на що вона в перспективі може сподіватися, що вона має робити, як їй треба жити (щось на зразок "української мрії"). За цих обставин ідеологія держави буде "спробою подолання невпинної деморалізації та розмивання ціннісного підмурівку соціуму, результатом інтелектуально-рефлексивного відтворення національного почуття, потребою усвідомитись, визначитись у вічному, трансцендентному, *sub specie aeterni*. Ідеологія державотворення (Національна ідея, Українська Ідея) покликана сприяти українському самоздійсненню, реалізації національних інтересів у світоглядній, аксіологічній та ідейно-теоретичних проєкціях [9, 198]. За допомогою нової ідеології існуюча багатолика етнокультурна й політична спільність повинна усвідомити себе як український народ, своє місце і роль в історії людства. Таке важливе завдання може виконати не просто ідеологія класу, верстви, а інтегративна ідеологія, котра стала б кодексом згоди "незгодних" для етносів, соціальних груп, еліт, особистостей, і яка виконувала б роль загальнонаціональної ідеології. При цьому важливо, щоб національна самосвідомість не виокремлювалося в певний абсолютизм, набуваючи форм фіксації національного ізоляціонізму, егоїзму, національної зверхності тощо.

Саме така інтегративна ідеологія, будучи співзвучною ментальним та національним складовим суспільної свідомості народу, яка розкриватиме сутність української державності через систему життєво важливих цінностей, покликана згуртувати українську націю, визначити ієрархію вищих національних інтересів та завдань, сформувати нову національну ідентичність. Це повинна бути ідеологія національного самоствердження, концептуального бачення розвитку нації як цілісного організму, в якому гармонійно поєднані зусилля кожного елемента, що забезпечують задоволення індивідуальних потреб через реалізацію спільної мети. Серцевиною цієї ідеології повинна стати людина, її матеріальне благополуччя, розвиток духовного потенціалу, творчих здібностей і фізичної досконалості. Лише за таких умов ідеологічний плюралізм

українського суспільства не буде перешкодою відновлення втрачених ідентичностей, а навпаки, стане основною передумовою формування інтегральної національної ідентичності.

Висновки

Аналіз розглянутої проблеми дає змогу сформулювати низку висновків:

1. Українське суспільство перебуває на етапі пошуку власної національної ідентичності. Незважаючи на розбіжність поглядів дослідників на майбутній характер української нації, вони єдині в тому, що українці переживають кризу національної ідентичності.

2. Усвідомленню нацією власної сутності, тотожності й цінності сприяє ідеологія. Ідеологічні прояви притаманні практично всім формам і рівням індивідуального та національного буття. Ідеологія є одним із основних вимірів єдності й національної ідентичності.

3. У суспільствах перехідного типу, в яких докорінна зміна політичного та економічного ладу, цілей і засобів розвитку відбувається паралельно з формуванням політичних націй, становленням громадянського суспільства, ідеологічна ідентичність нації має суттєве значення для обох цих роцесів.

4. Саме офіційна державницька ідеологія (як ідеологія держави) згуртує деморалізовану, невпевнену у власних силах етнічну спільноту, стане запорукою єдності суспільства, тією позитивною основою, яка підніме дух українців і постане базисом нової національної ідентичності.

5. Необхідно, щоб можновладці нарешті визнали важливість ідеологічної сфери як націєтворчого й державотворчого чинника, дієвого фактора формування національної ідентичності.

Для розкриття закономірностей впливу ідеології на формування національної ідентичності українців у подальших дослідженнях слід простежити сутність, структуру та перспективи розвитку державницької ідеології.

Перспективи подальшого дослідження:

✓ аналіз державницької ідеології в умовах глобалізації.

Джерела

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001.

2. Ентоні Д.Сміт. Національна ідентичність. - К.: "Основи", 1994. – 223 с.

3. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. Перевод с немецкого. – Донецк: Издательство "Донбасс", 1999. – 123 с.

4. Ідентичність у сучасному соціумі // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк: ТОВ "Бго-Восток, Лтд", 2006. – 402 с.

5. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.

6. Соціологічна служба “Дня” // День. – 2004. – 22 квітня. – С. 1.
7. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С.122-130.
8. Ісаєвич Я. Минуле, сучасне і майбутнє народу: проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка // Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1990. – Том ССХХІ. – С. 42-51.
9. Михальченко М.І. Україна: ідеологічна або безідеологічна держава? // Соціологічна наука і освіта в Україні. – 2003. – Вип. 2. – С.194 - 200.
10. Нугаєв Р.М., Нугаєв М.А. Идеология межнационального согласия и становление гражданского общества // Вестник ТИСБИ.– 2002. – Выпуск № 2. – Copyright © 2003 ИТЦ ТИСБИ. – 10 с.
11. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
12. Eagleton, Terry. Ideologie: eine Einführung. Aus dem Englischen von Anja Tippner. Verlag J. B. Metzler. – Stuttgart – Weimar, 2000. – 261 s.

Стаття надійшла 28.02.2007 р..